

XIX ƏSRİN AXIRLARI XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BAKİ-ABŞERON ƏDƏBİ MÜHİTİ

Azərbaycan ədəbiyyatının böyük bir tarixi vardır. Şifahi xalq ədəbiyyatımızın tarixi ən azı üç min illik bir dövrü əhatə edir. Lakin yazılı ədəbiyyatımızın tarixi əsasən Azərbaycanda İslam dini yayılardan sonra formalaşmağa başlamış, klassik sənətkarlarımız isə əsasən öz yaradıcılıqlarını poeziya üzərində qurduqlarından bir-birindən gözəl şeir nümunələri yaradaraq gələcək nəsillərə ərməğan etmişlər. Azərbaycanda bəşəriyyətin inkişaf proqramı, hidayət qaynağı, olduqca mütərəqqi və cahanşümal dini İslam dini yayılardan sonra Azərbaycan türklərinin sosial-fəlsəfi, bədii-siyasi, nəzəri-estetik, mədəni-fikir sahəsində təxminən min dörd yüz illik tarixi on doqquzuncu əsrin sonlarından etibarən zamanın tələbi ilə rəngdən-rəngə düşmüş, XX əsrin əvvəllərində baş verən inqilabi coşğunluqların, ziddiyyətlərin, sinfi mübarizələrin yaratdığı təlatümlərə rəğmən şəklini tez-tez dəyişmiş, lakin əslində bu rəngarənglik onu ləngitməmiş, tənəzzülə uğratmamış, əksinə inkişaf etdirərək gələcəyə işıq tutmaq üçün bir vəsilə olmuşdur. Təsədüf deyil ki, məhz bu ərəfədə Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Məhəmməd Hadi, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyov, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Cəfər Cəbbarlı kimi sənətkarlar yetişmiş, xalqın inkişafı, tərəqqisi, rifahı, fərvanlığı, maariflənməsi, savadlanması üçün bir-birindən möhtəşəm əsərlər yaratmışlar.

“Bədii ədəbiyyat dünyanı obrazlı idrakın gözəllik qanunları əsasında estetik qavrayışının spesifik forması olub, böyük ideya və mənəvi tərbiyə vasitəsidir. Ədəbiyyat insanda estetik hisslər tərbiyə edir, onun dünyagörüşünü formalaşdırır. Gerçəkliyi bədii vasitələrlə təcəssüm edən bədii ədəbiyyat eyni zamanda həyata fəal surətdə dəyişdirici təsir göstərir, onun gözəllik və ideal qanunlarına uyğun dəyişib mükəmməlləşməsinə təyin edir.”(1.s.3)

Ədəbiyyatşünas-alim Aydın Hacıyevin sözüə əlavə olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan ədəbiyyatı müsəlman-Şərqi Azərbaycan ədəbiyyatının bir qolu olduğu üçün estetik hissləri tərbiyə etməklə, dünyagörüşünü formalaşdırmaqla yanaşı, müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrindən qaynaqlandığına görə kamil insanların yetişməsində xüsusi xidmətlər göstərmiş və Azərbaycan xalqının yetmiş ildən yuxarı sosializm ideologiyasının zəhərli qılıncı altında yaşamasına baxmayaraq olduqca tolerant, sülhsevər, qayğıkeş, vətənpərvər, milli, dini dəyərlərinə, adət-ənənələrinə bağlı, böyüyün-kiçiyin yerini bilən, ağsaqqala, ağbirçəyə hörmət edən, yığılanın əlindən tutan, ehtiyacı olanlara maddi-mənəvi yardımlar edən, əxlaqı gözəl, abırlı-həyalı, əməksevər, zəhmətkeş, istedadlı, bilikli, elmi bir xalq formalaşdırmışdır. Azərbaycan xalqının şəhərlisi də, kəndlisi də, aralıq da, dağlı da, bir sözlə hər bir bölgəsinin insanı vəzifəsindən, tutduğu mövqedən, kasıb və yaxud zəngin olmasından asılı olmayaraq ələlxüsus indiki zamanda bütün dünyaya nümunə ola bilər.

Bəzi tarixi mənbələrə görə Bakı şəhəri hələ Həzrət Musanın(ə) və onun, eyni zamanda Fironun dövründə mövcud imiş. Məsələn eramızın II əsridə yaşamış yunan coğrafiyaşünası Promotey özünün tərtib etdiyi coğrafiya dərslərində Xəzər dənizi sahilində Bakı adında bir şəhərin olduğunu qeyd edir. Məsələn Buzovnadakı xristian-alban məbədi, Mərdəkan qalası, Ramana qalası və XII əsrdə Şirvanşah II Mənuçöhrün tikdirdiyi “Qız qalası” və Bakının müdafiəsi üçün tikilmiş qala divarları Bakı şəhərinin necə dəyərlər döyənini, bu günün şəhəri olmadığını sübuta yetirir.

“Azərbaycanın müdafiə əhəmiyyətli bürcləri içərisində çox orijinal arxitektura görünüşü olan qız qalası XII əsrdən mövcuddur”. (2.s.156)

Ta qədimdən Bakı-Abşeron şeir, muğam, sənət diyarı kimi şöhrət tapıb. Abşeron yarımadasında doğulub boya-başa çatmış, yetişmiş bir çox elm, ədəbiyyat, musiqi və rəssamlıq nüma-yəndələrinin adı təkcə vətənimizdə deyil, dünya miqyasında Azərbaycanımıza şöhrət gətirir. (7.s.100)

Söz yox ki, artıq şəhər kimi salınmış Bakı şəhərində mədəniyyət olduqca güclü şəkildə özünü göstərmişdir. Şeir, sənət isə bütün Azərbaycanı olduğu kimi Bakıda və onun kəndlərində də ən çox sevilən bir vasitə idi ki, insanlar təkcə ədəbi məclislərdə deyil, ailə-məişətlərində, ziyafətlərdə, qonaq gələrkən, süfrə arxasında, el şənliklərində, elm öyrəndikləri ocaqlarda və başqa yerlərdə ruhları oxşamaq, dərsləri yüngülləşdirmək, könüllərə sığal vermək, bir-birlərinə hörmət-ehtiramlarını bildirməkdən ötrü şeirlər söyləmişlər. Bakı və Abşeron camaatı əsasən qəzəl vurğunu olmuş və xanəndələrin ifasında

muğam üstündə oxunan qəzəlləri böyük sevgi və həvəslər dinləyib zövq almışlar. Bu səbəbdən də Bakı və Abşeron ədəbi mühitində yetişən şairlərin damək olar ki, hamısı yaradıcılığını əsasən qəzəllər üstə qurmuş, lakin bununla belə qəsidələr, məsnəvilər, mərsiyələr də yazmışlar.

Bir zamanlar sosializm ideologiyasının tüğyan etdiyi vaxtlarda həmin ideologiyanın kölələri, qəzəl-qəsidə yazan şairlərin xalq kütlələrinə qarşı laqeyd olduqları və guya onların yabançı ruhları oxşayan səslərinin xalqa yabançı gəldiyindən yerli-yersiz danışır, Azərbaycanda min illər boyu yaranan ədəbiyyatı lazımsız, cəfəngiyyat adlandırırdılar. Lakin bu adamlar haqqı görə-görə inkar edirdilər. Çünki Azərbaycanın ən qüdrətli şairləri ədəbiyyata məhz qəzəl-qəsidə şairi kimi gəlmiş Mövlənə Füzulinin ədəbi məktəbinin əlaçı tələbələri idi ki, bunu Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsinə ləllər vermiş Seyid Əzim Şirvaninin, M.Ə.Sabirin, Məhəmməd Hədinin, Abbas Səhhətin, Hüseyn Cavidin və nəhayət Əliqə Vahidin təmsalında açıq-aydın görürük. Bu da hamıya məlumdur ki, Azərbaycanın ən güclü xanəndələri böyük bir peşəkarlıq tələb eləyən muğam dəstgahlarının şöbə və guşələrini məhz qəzəllər vasitəsilə guşəxanlıq eləyərək yetişmiş və qəzəllə muğamın sintezindən yaranan heyvətəmiz musiqi nümunələrini xalqa sevdirmişlər.

Qəsidə qəzəldən qabaq yaranmışdır və ədəbi formaların başlanğıcını özündə cəmləşdirir. Belə ki, klassik şairlərimizin hamısı divan bağlayarkən bu janra mürciət etmiş və yaradıcı imkanlarının geniş şəkildə açılması üçün “tövhid”, “minacat”, “nət”, “mədhiyyə”, “fəxriyyə”, “qitə” və “mərsiyə”lərini qəsidə formasında qələmə almışlar. Bakı-2017 “Elm və təhsil” nəşriyyatında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının 26 yanvar 2015-ci il tarixli 01 nömrəli iclasının qərarı ilə nəşr edilən redaktoru Hacı Mustafa Mail oğlu, rəy verəni Akademik Möhsün Nağısoylu, ön sözünün və lüğətinin müəllifi Lalə Şükürova olan, əlyazmanın 21 (b) səhifəsində katibin adı Əbdülxəliq Badkubeyi qeyd olunan “Dər mədhi-Müsəlmanan” qəsidələr toplusunda. şəxsiyyətləri məlum olmayan Ricai, Əkbər Saiq, Rəhman, Sadiq, Nazim, Şeyda adlı şairlərin əsərlərində 1905-ci ildə azğın ermənilər tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı törədilən vəhşiliklər, eyni zamanda Azərbaycan xalqının vahid bir cəbhədə birləşərək qudurğan ermənilərə qarşı igidliliklə mübarizə apardığı öz əksini tapmışdır. 1904-cü ildə Qarabağda, Şuşada başlayan və zaman-zaman bütün Qafqaz boyu millətimizə qarşı baş alan bu qırğın, 1905-ci ildə Bakıda daha genişlənmiş, hər cəhətdən yollarını azmış erməni daşnakları təkcə Azərbaycanı deyil, bütün Qafqazın misilsiz şəhəri olan Bakını qana boyamaq üçün əllərindən gələni etmişlər. Lakin burada da zənginindən, kasıbından, tutduğu mövqedən asılı olmayaraq Azərbaycan xalqı əl-ələ tutaraq daşnakları məğlub etmişlər.

Yuxarıda adları qeyd olunan şairlərin qələmə aldıkları qəsidələrdə məhz o vaxt Bakıda baş verən hadisələrin olduqca canlı bir tablosu əks olunur. Bu şairlərin yazdığı qəsidələr olduqca böyük peşəkarlıqla, bədii ustalılıqla, heyvətəmiz bədii ifadələrlə qələmə alınmışdır. Onların qəsidələri o qədər zəngin şəkildə işlənmişdir ki, hansını nümunə olaraq göstərməyi qərara almaq çox çətindir. Lakin onlardan təkcə birinin qəsidəsindən bir neçə beyti qeyd etmək kifayətdir ki, oxucu həm o ərəfədə Bakı şəhərində baş verən hadisələr haqqında dəqiq təəssüratla malik olsun, həm də bu şairlərinin nə qədər qüdrətli qələm sahibi olduğunu bilsin:

Saqiya gör fələgi, bir necə dövrən elədi,
Qurdurub ermənini, dərslərə dərman elədi.

Çün edib ermənilər cövrü cəfa həmsəriyə,
Öldürüb çoxlarını, xak ilə yeksan elədi.

Olmuyub çün bu işə bəlkə müsəlman vadar,
Xəlvəti ermənilər gör necə tüğyan elədi.

Axırı etdi zühur erməninin tüğyanı,
Bildilər çün bu işi kim, Lalayofyan elədi.

Heyf ki, atdılar Ağarzanı bulvarda,
Söylədi ermənilər, bu işi Tiqrən elədi.

Saqiya, aldı ələ çünki müsəlman tufəng,
Kirkorun evlərini gör necə viran elədi.

Dolanıb səhraya gəldi çün cövlənə,
Aləmin bağrını çün güllə səsi qan elədi.

Bəd əzin getdi yerləş çünki Balabəg evinə,
Ki kömək bizlərə ol Xəliqi-Sultan elədi.(3.s.26-27)

Qəzəllər və qəsidələr isə yuxarıda qeyd olunduğu kimi hər yerdə şairlərin iştirak etdiyi məclisləri bəzəyirdi. Belə ki, bəzən bu ədəbi məclislərə dövrün ən məşhur xanəndələri dəvət olunur, həmin xanəndələr həm Mövlənə Füzulinin, başqa klassiklərin, eyni zamanda məclis üzvlərinin qəzəllərini oxuyur və bu zaman yenidən meydana gəlmiş əsərin bədii dəyəri məhz onun muğam üstündə oxuyumasından sonra məlum olurdu. Bir çox hallarda məclislərə dəvət alan xanəndələr həmin məclisin üzvü olan şairlərin əsərlərini ifa eləyəndən sonra çox bəyəndiklərindən, necə dəyərlər həmin andan etibarən o əsərləri el şənliklərində, toy-düyünlərdə ifa etməyə başlayaraq xalqa sevdirdilər.

Belə ədəbi məclislərdən biri də XIX əsrin 80-ci illərində Bakıda Məhəmməd Ağa Cümrünün rəhbərliyiylə “Məcməüş-şüəra” (“Şairlər məclisi”) idi. Belə ki, bu ədəbi məclisə dövrün ən tanınmış sənətkarları dəvət alırdı və həftədə ən azı bir dəfə keçirilən bu məclislər bəzən axşamdan səhərə kimi davam edirdi.

Onu da qeyd edək ki, Bakıdakı “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinə Məhəmməd Ağa Cümründən sonra Məşədi Azər rəhbərlik etmişdi və bir sıra şairlərin sənətkar olmaqlarında böyük xidmətlər göstərmişdi.

Milli ədəbiyyatımızın ümumi inkişafında 19-cu əsrin 80-ci illərindən başlayaraq 1915-ci ilədək fəaliyyət göstərmiş “Məcməüş-şüəra”nın xüsusi yeri vardır. “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin Məhəmməd Ağa Cümründən sonra rəhbəri Məşədi Azərin onlarca şairin püxtələşməsində böyük rolu olmuşdur. Bu ədəbi məclis təkcə Bakı şairlərini deyil, həmçinin o dövrdə tanınmış Bakı alim və musiqişünaslarını da öz cərgəsində birləşdirmişdir.

Məşədi Azərin rəhbərlik etdiyi “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin Ağadadaş Sürəyya, Əbdülxəliq Yusif, Mirzə Məhəmməd Müsəvvir, Ağadadaş Müniri, Kərim ağa Salik kimi şairləri olmuşdur. Məhz Məşədi Azərin, elə cə də bəzi şairlərin yaxından iştirakı ilə “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisi Azərbaycanın Şamaxıda, Dərbənddə, Şuşada, Lənkəranda, həmçinin Ərdəbil və Təbrizdə fəaliyyət göstərmiş poeziya məclisləri ilə əlaqə saxlamışdır.(4.s.)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Bakı və Abşeronda Uca Yaradanı zikr edən şairlər kifayət qədər idi və onların yaradıcılığını izləyərkən biz bunun açıqcasına şahidi oluruq. Buna misal olaraq 1891-ci ildə Şağan kəndində anadan olmuş, kiçik yaşlarında olarkən ailələri Bakıya köçmüş, 1936-cı ildə isə məhz sosializm ideologiyasına boyun əymədiyindən edam edilmiş Həsən Səyyarı göstərmək olar:

Eşqini zahid əgər etməzsə canan etiraf,
Küfr edər, imana qılmaz kim, ondan etiraf.
Nuş qılsaydı həqiqət, adəmiyyət bədəsin,
Rütbəsinə Adəmin, eylərdi şeytan etiraf.
Turi-Sinada görüb, nuri-rüxün qəşş eylədi,
Varlığında eylədi Musəbii-İmran etiraf.
Sən ey nuri-paksan, ey mənbəü-elmü ədəb,
Ayə-ayə eyləyir zətinə Quran etiraf.(5.s.300)

Bakının XIX əsrin axırlarında və XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmış şairlərindən biri Əbdülxəliq Qafar oğlu Qafarzadə (Cənnəti) dir. Sənətkar 1855-ci ildə doğulmuş, 1931-ci ildə dünyasını dəyişmişdir. Onun “Təkamül”, “Füyuzat”, “İrşad”, “Səda”, “Tərəqqi”, “Tuti”, “Nəktəb”, “Dirilik”, “Maarif və mədəniyyət” jurnal və qəzetlərində xeyli şeirləri çap olunmuşdur. Sənətkarın şeirlərində məzmun və mənə aspektindən mütərəqqi ənənələrlə yeniliyin uyushması forma və bədii boyalarda da xalqı, folklor poetikasının naxışları ilə dövrünün şeirinin əsrarəngiz ritm, ahəng və ifadə səsləşmələri duyulur:

“Vətənim”

Zahid! Demə dünya nə sənindir, nə bənimidir,
Bu tudeyi-qəbri, vətənimdir, vətənimdir!
Verməm vətənin bəydaqını düşməyə hərgiz,
Pirəhəni-sancaq bənim axır kəfənimdir.
Neydür qələmim, gərçi zəbanında şəkər var,
Şirin danışan tuteyi şəkər şikənimdir.

(Davamı var)

SƏBİNƏ ƏHMƏDOVA,
AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun Farsdilli əlyazmalar şöbəsinin böyük elmi işçisi.